

ЛІТОПИСАННЯ XI – XIII СТОЛІТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЖІНОЧОГО АНТРОПОНІМІКОНУ

Анотація. У статті проаналізовано найменування жінок, зафіксовані в літописах XI – XIII ст., й особливу увагу звернуто на використання власних жіночих назв. Відзначено, що досить багатим і цінним літописним джерелом у вивченні жіночої антропонімії князівської доби є Галицько-Волинський літопис, який найбільшою мірою відобразив риси української мови, порівняно з минулими.

Ключові слова: літописання, християнські назви, жіночі антропоніми.

Фемінітиви зі значенням особи жіночої статі – це загальні і власні назви жінок, що представляють лінгвальну категорію жіночості. І процес творення фемінітивів на сучасному етапі, означений терміном *моція* [див. 6, с.402–406], так само повинен стосуватися всіх фемінітивів зі значенням жіночості та охоплювати всі похідні слова афіксального словотворення (загального і власного походження), мотивовані субстантивами чоловічого роду.

Історія постановки категорії жіночості сягає дописемних часів – зародження людства на землі, бо для виділення кого-небудь люди мусили використовувати певні позначки, символи, але відповідно до кожного історичного періоду найменування жінок набували своєрідних ознак. Виникнення кожної групи слів та співіснування їх важко достеменно визначити, але можна припускати, що в період становлення людського суспільства не було чіткого розрізнення між власними та загальними назвами жінок, розмежування їх за допомогою різних умовних знаків. Але беззаперечним фактом є відмінності у називанні жінок дописемного (язичницького) й писемного (християнського) періодів.

Найменування жінок (загальні і власні) відомі з праслов'янської доби, як засвідчують лінгвістичні дослідження. І, ймовірно, вже з формуванням перших назв жінок у спільнослов'янський період, зокрема родинного значення (*мати, дочка, сестра, баба, теця, сноха* тощо), стало можливим виокремлення власних і загальних слів, яскравої картини якому надали процеси вторгнення на українські землі різних племен, зміцнення та піднесення власної культури князями, а особливо процеси християнізації руських земель. Від дописемної доби загальні і власні назви пройшли різні історичні етапи, аж до усталення сучасних найменувань жінок – апелятивів та онімів. Через це й стан вивчення кожної групи назв жінок неоднаковий в українському мовознавстві.

Втіленням категорії фемінітивності стали перш за все загальні номінації, історія яких більш багата і доступна, ніж власних, як засвідчують лінгвістичні розвідки. Відомі на сьогодні в сучасному мово-

знавстві історичні дослідження присвячені саме загальним найменуванням жінок [див. 1, 2], тоді як власним назвам – окремі історичні праці [див. 9]. А якщо апелятивна й онімна лексика виникла й розвивалася майже одночасно, то й обидві групи назв жінок мали би мати близьку й довготривалу історію і повинні стати двома складовими частинами системного вивчення історії фемінітивів української мови. З огляду на те, що апелятиви зі значенням жіночості мають в українській лінгвістиці вже досить тривалу історію й традицію дослідження, більшої уваги в даному випадку потребують онімні назви зі значенням жіночості.

Особливе зацікавлення викликає жіноча антропонімія найбільш давнього писемного періоду розвитку української мови – Київської держави XI – XIII ст., основним джерелом вивчення якого на сьогодні залишаються писемні твори. Писемна спадщина цієї доби досить багата [див. 10] і дає можливість відстежити процес творення й використання власних назв жінок у вказаний період, як у свій час було досліджено й загальні назви жінок XI – XIII ст. [див. 2]. Разом з тим, зі всієї джерельної бази у вічі впадають насамперед пам'ятки із найбільш обширними інформативними даними і можливостями відображення онімної лексики. А такі характеристики властиві давнім літописним пам'яткам, що фіксували чимало історичних подій, уміщували різноманітні історичні тексти. Тим більше, що давнє руське літописання мало послідовну традицію і продовжувалося від одного до іншого князівського правління [див. 4, 334–336]. Давньоукраїнські літописи збереглися донині в різних списках, зокрема: «Повість минулих літ» поч. XII ст. (у Лаврентіївському зводі 1377 р.), Київський літопис XII ст. і Галицько-Волинський літопис XIII ст. (в Іпатіївському зводі 1425 р.) [див. 5, 8].

Для опрацювання давнього жіночого антропонікону важливим є вся літописна спадщина загалом, адже в перших літописах можна простежити виникнення найменувань жінок, а в наступних – поширення їх чи обмеження. У першому найбільшому літописі раннього писемного українського періоду – «Повісті минулих літ» – виявлено в цілому небагато жіночих номінацій, із яких загальні і власні назви відмінні між собою і характеризу-

ються власними специфічними рисами. Апелятивів засвідчено значно більше, ніж онімів, але загальні назви виражають переважно родинні зв'язки (*мати, жєна, матерь, дьцєрь, сєстра, сноха, дьци, ятровь, сєстрєница*), рідко інші фемінітивні значення (*княгиня, дѣвица, ключница, черница, зрекєни, чєхини, царица, вдовица*), до того ж, назви споріднення найбільш актуалізовані в літописі, а також слово *княгиня*, порівняно з іншими поодинокими фемінітивами.

Онїми являють собою слов'янські імена (*Перєдѣслава*), українізовані грецькі (*Анна, Олена, Марья, Софья* тощо) та інші за походженням слова (*Ольга, Сара, Рогънѣдь* тощо). Найбільш поширеним у «Повісті минулих літ» є слово *Ольга* – ім'я княгині Ольги (в хресненні – *Олєни*), яке наявне впродовж усієї розповіді про часи правління княгині Ольги і згадується навіть після її смерті (див. ПВЛ, 34–49, 75). У деяких фрагментах літопису трапляється ім'я *Аньна* – назва дружини князя Володимира (ПВЛ, 76, 88). Як назва святої особи згадується часто ім'я *Софья* (церква святої Софії) (див. ПВЛ, 102–109). Назва *Богородиця* може так само розглядатися як власне ім'я святої особи – Божої Матері, у честь якої названа церква, монастир чи інша святиня (див. ПВЛ, 102–111, 128–138). Слово *Марья* – це назва дружини Йосифа і матері Ісуса Христа (ПВЛ, 71), а також звичайної християнки (ПВЛ, 139). Поодинокими в літописі є імена *Олена, Евва, Сара, Рогънѣдь, Перєдѣслава* (ПВЛ, 44, 62, 65, 88, 95). Усі жіночі імена в «Повісті минулих літ» – це здебільшого назви відомих, праведних або святих осіб, що із християнізацією руських земель започатковували традицію одноосібного іменування людей. Патронімічні й андронімічні жіночі назви загалом відсутні в літописі, але початком їх формування можуть вважатися присвійні прикметники, що використовувалися для вираження належності осіб, напр.: *Святополча мати, Аєпину дочєрь, Осєнєву внуку, дци Всеволожа* (ПВЛ, 187), *сєстра Володимѣра, княгини Всеволожая, Мьстиславю дцєрь, Володимєрю внуку* (ПВЛ, 187); і навіть окремі патронімічні назви, напр.: *Томъ же лѣтъѣ* і *Прєдєславна, черница, Святославна* предѣставися (ПВЛ, 201).

Найбільш яскравим і показовим щодо відображення специфічних особливостей української мови вважається Галицько-Волинський літопис, який складається з Галицької (події 1201 – 1261 рр.) і Волинської (події 1202 – 1292 рр.) частин, відомий із багатьма редагуваннями [див. 3] та перевиданий останнім часом за Хлебниковським списком XVI ст. [див. 7]. За багатством фактичної інформації, рівнем глумачення подій, характеристики персонажів, суспільно-політичних процесів у Галицько-Волинській і Південній Русі Галицько-Волинський літопис не має на сьогодні рівноцінних [див. 7, с. 5].

Дослідження мови Галицько-Волинського літопису дало можливість твердити, що власне укра-

їнська лексика бере початок ще в давньоукраїнській мові, яка характеризувалася поступовим входженням народнорозмовних елементів до літературно-писемної мови. Тому початок формування специфічних лексичних особливостей української мови слід шукати не в староукраїнській мові чи в актовій мові, а значно раніше, ще до XIV – XV ст. Із розрізненням галицької і волинської частини зазначали, що галицький редактор намагався дотримуватися старої слов'янорусської мови, не допускаючи до літератури живої народної течії, а волинський редактор, навпаки, прагнув до залучення якомога більшої кількості народних елементів у складі літературної мови, навіть у творах високого стилю [див. 3, с. 3–150].

Для Галицького-Волинського літопису характерна також невелика кількість жіночих назв, як і для попередніх літописів. Основу загальних номінацій визначають і далі назви жінок за сімейно-родинними зв'язками (*баба, вдова, дьчи, жєна, матерь, попадя, свѣсть, сєстра, сыновица, тєща, унука, ятровь*), що являють собою поодинокі вкраплення в різні фрагменти розповідей про події на галицьких і волинських землях. З них найбільш актуалізованим є слово *княгиня* “дружина князя”, напр.: *прїєха княгини великаа* (ГВЛ, 80), *княгини же рекєши* (ГВЛ, 120); *от своєя княгини рожєна, хочю с тобою рядъ учинити... и о княгини своєй* (ГВЛ, 142). До того ж, у галицькій частині слово *княгиня* майже повсюди виступає із власною назвою *Романова*, напр.: *Тогда же великаа княгини Романова вѣспрїа мнишєскїй чинъ* (ГВЛ, 83).

Характерним для Галицького-Волинського літопису є і слово *Богородиця*, яке постійно вживається з великої літери. У літописному тексті мова йде про храми, присвячені Діві Марії, про ікони Божої Матері, про Богородичні свята, молитви, звернуті до Божої Матері, напр.: *въ церкви свѣтыа Богородица* (ГВЛ, 128); *бѣ бо свѣтаа Богородица* в немь чюднаа икона... (ГВЛ, 98); *Помолившю же ся єму Богу и свѣтѣй и пречистѣй Богородици...* (ГВЛ, 94). Особливе почитання Божої Матері зумовило використання з великої літери багатьох загальних назв (*Госпожа, Матєрь, Приснодѣва, Владычица* тощо), напр.: *и тако прїєдоша въ Берєстїй сѣ честїю, славяще Бога и пречистую єго Матєрь въ вся вѣкы* (ГВЛ, 138). Із загальною назвою може виступати і власна назва Богородиці – *Марія*, напр.: *Молитвами прєсвѣтыа Богородица и Приснодѣвы Марїа и свѣтыхъ агєль* (ГВЛ, 142), *Добръ послухъ благовѣрїю твоєму обитєлничє свѣтаа церкви свѣтаа Богородица Марїа...* (ГВЛ, 150).

Власні назви жінок – це невелика кількість жіночих номінацій у Галицько-Волинському літописі, як і в попередніх літописних джерелах, що зумовлена так само потребами в іменуванні здебільшого жінок високого соціального стану. Онїми вживаються найчастіше у поєднанні з апелятивами на означення родинного, сімейного чи соціального становища людей (*мати, сєстра, вдова, княгиня*

тощо), тобто як андроніми. Загальні назви жінок певною мірою визначають використання власних назв, оскільки стосуються конкретних історичних осіб і ніби приховано вказують на них. Так, слово *княгиня* було позначенням княгині Романової, матері князя Данила, рідко іншої княгині, напр.: *Зимѣ* же бывши прийде король в Галичъ, и приведе ятровъ свою великую *княгиню Романову*, и бояре володимерськіи... (ГВЛ, 81), *Минувшу* же времени, галичане же выгнаша *Данилову матеръ* из Галича... (ГВЛ, 80); Того же *лѣта* преставися великаа *княгини Василковаа*, именемъ *Олена*... (ГВЛ, 129); Городу же взяту, и поймаша в немъ товара много, и люди полупиша, и ятровъ свою облупиша, *княгиню Кондратовую*... (ГВЛ, 135). Оними на *-ова* виступають не тільки назвами дружин, а й назвами дочок, напр.: *бѣ* бо брату чада его за нимъ, дъщи *Александрова*, именемъ *Настасія* (ГВЛ, 110).

У тексті Галицько-Волинського літопису присутні, звичайно, власні імена жінок і знову ж таки як назви знатних, праведних чи святих осіб, напр.: В та же *лѣта* времени минувши поя у него Даниль дъщеръ именемъ *Анну*, и родишася у него сынове и дщери... (ГВЛ, 82); и образъ Спасовъ и пречистыа Богородица, иже вда ему сестра *Феодора*... (ГВЛ, 122); Созда же церковь превелику в градѣ *Холмѣ*, въ имя пресвятыа и пречистыа Приснодѣвы *Маріа*, величствомъ и красотою не имѣи суццо пръвыихъ, и украси ю пречюдными иконами... (122); нача отдавати милую свою дъщеръ, именемъ *Олгу*, за Володимера князя, сына *Василкова*... (ГВЛ, 128); Того же вечера по всему городу увѣдана бысть смерть княжа; наутріа же, по

отпѣтїи заутренѣ, прийде княгини его и *сестра* ему *Олга* и *княгини Олена* черница, съ плачемъ великомъ прийдоша, и весь городъ съидеся... (ГВЛ, 148).

Досліджуючи антропонімікон княжої доби, вчені зазначали, що жіночі імена меншою мірою були поширені в той час, ніж чоловічі назви, і виділяли деякі слов'янські композитні утворення (*Гремислава*, *Ізяслава*, *Ростислава*), чимало українізованих християнських імен (*Євдокія*, *Єфимія*, *Єфросинія*, *Феодосія*, *Феодулія*, *Христина* тощо), що тепер використовуються для називання жінок, поодинокі андроніми (*Баракчинова*, *Туракіна* тощо) [див. Лесюк, с. 215]. Все ж присутність у літописних джерелах великої кількості чоловічих імен і малої кількості жіночих назв пояснюється специфічними особливостями княжого літописання – відображення переважно історичних подій і процесів, де роль жінки була незначною або малопомітною.

У результаті аналізу літописних пам'яток XI – XIII ст. узагальнено, що власні назви жінок були меншою мірою поширені в давньоукраїнський період, ніж загальні. Основу їх становлять особові імена, запозичені переважно з грецької мови через посередництво старослов'янської (*Анна*, *Марія*, *Софія*), рідше з інших мов, що були пристосовані до української мовної системи. Назви жінок за належністю батькам (*Святославна*) або чоловікам (*Романова*, *Василькова*) були поодинокими і вживалися переважно з апелятивами (*дочка*, *княгиня*). Впродовж усього давньоукраїнського періоду зберігалася в цілому традиція однослівного називання жінок – за християнськими іменами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Брус М. П. Становлення лінгвальної категорії жіночості / Марія Брус // Вісник Прикарпатського національного університету. Філологія. – Івано-Франківськ : Видав.-дизайнер. відділ ЦІТ, 2006. – Вип. XI–XII. – С. 39–48.
2. Брус М. П. Фемінітиви в українській мові XI – XV ст. / Марія Брус // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2006. – С. 28–34.
3. Генсьорський А. І. Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості) / А. І. Генсьорський. – К. : АН УРСР, 1961. – 283 с.
4. Гринчишин Д. Г. Літописи / Д. Г. Гринчишин // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — видання третє, зі змінами і доповненнями. — К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 334–336.
5. Ипатьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том второй). – М. : “Языки русской культуры”, 1998. – 648 с.
6. Клименко Н. Ф. Моція / Н. Ф. Клименко // Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.]. — видання третє, зі змінами і доповненнями. — К. : Вид-во “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 402–406.
7. Котляр М. Ф. Від редактора видання і автора статей та коментаря / М. Ф. Котляр // Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. М. Ф. Котляра]. – К. : Наук. думка, 2002. – С. 5–6.
8. Лаврентьевская летопись. (Полное собрание русских летописей. Том первый). – М. : “Языки русской культуры”, 1997. – 496 с.
9. Лесюк М. Антропонімікон Княжої України / Микола Лесюк // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпатського університету, 2011. – Вип. XXIX–XXXI. – С. 212–215.
10. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X – XIII ст. / Василь Німчук. – Житомир : «Полісся», 2015. — 352 с.

СКОРОЧЕННЯ НАЗВ ДЖЕРЕЛ

ГВЛ – Галицько-Волинський літопис : Текст / [підготовлено до видання В. Ю. Франчук] // Галицько-Волинський літопис : Дослідження. Текст. Коментар / [за ред. М. Ф. Котляра]. – К. : “Наукова думка”, 2002. – С. 75–156.

ПВЛ – Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. // Повесть временных лет. Часть первая. Текст и перевод / [под ред. В. П. Адриановой-Перетц]. – М. – Л. : Изд-во АН СССР, 1950. – 405 с.

Mariya Brus

Chronicles of XI-XIII century as a source for the study of women anthroponymicon

Summary. The article examines women's names recorded in the chronicles of XI-XIII centuries, particular attention is paid to proper names of women. It is noted that quite a rich and powerful chronicle source in the study of female anthroponymy of Middle Ages is Galicia-Volyn chronicle which most fully reflected the Ukrainian language features in comparison with previous.

Key words: chronicles, Christian names, women anthroponyms.

Одержано 30.06.2016 р.